

Sjaak Koenis (2016), *De januskop van de democratie. Over de bronnen van boosheid in de politiek*, Amsterdam: Van Gennep, 224pp., 19,90 €

De laatste jaren zijn veel studies gewijd aan de populistische ‘revolte’. Sommigen interpreteren het rechts-populisme als een voortzetting van de rancunebewegingen die in de jaren dertig van de vorige eeuw opkwamen. Zo plaatst Rob Riemen, directeur van het Nexus Instituut, de beweging van Wilders in het verlengde van bruinhemden en fascistische fraseologie. Anderen, zoals filosoof Sybe Schaap, geven veel aandacht aan het ‘rancuneuze gif’ van het populisme.

De Maastrichtse filosoof Sjaak Koenis neemt afstand van die duidingen. Door een rechte lijn te trekken tussen de vijandigheid van bewegingen in de jaren dertig en het hedendaagse ressentiment wordt het populisme een pathologisch karakter toebedeeld. In zijn nieuwe boek, *De januskop van de democratie*, poogt hij te laten zien dat populistische boosheid en rancune inherente kenmerken zijn van democratisering. We moeten die volkswede niet te gemakkelijk terzijde schuiven. Democratie heeft een januskop: ‘één gezicht toont democratie als een bron van mondigheid en emancipatie; het andere gezicht toont democratie als een bron van boosheid en ressentiment’ (p. 11). Koenis pleit voor een realistischer beeld van democratie. Nuchter nadenken daarover is lange tijd gehinderd. ‘De democratie werd een idool, en zoals met alle afgoden het geval is, werd democratie hierdoor ook moeilijker toegankelijk voor rationele analyse en discussie’ (p. 174).

Om zicht te krijgen op de schaduwzijden van democratie raadpleegt de auteur onder andere de publicist Menno ter Braak die in de jaren dertig al betoogde dat achter het democratische streven naar gelijkheid ressentiment schuil gaat en dat die gelijkheid daarom – anders dan emancipatoire bewegingen plegen te doen – niet geïdealiseerd moet worden. Ter Braak zag ressentiment niet als een emotioneel huishouden van ‘vergiftigde zielen’ zoals Friedrich Nietzsche en Max Scheler suggereerden, maar als een ‘normaal’ collectief gegroeid product van de hooggeprezen democratie. Koenis neemt deze analyse over: de rancuneuze retoriek van populistten is geen crisisverschijnsel, noch een bedreiging van de democratie, maar een integraal element van de democratie. We zouden dan ook een ander perspectief moeten ontwikkelen op democratie.

Vaak wordt de rancunemens tegenover de rebel geplaatst. De rebel is een boze en opstandige neezegger en heeft de gerechtigheid aan zijn kant. Voor de rebel telt het morele protest, niet de vernedering van tegenstrevers. Aan de woede van de rancunemens liggen daarentegen afgunst en jaloezie ten grondslag: hij richt zich op wat hij niet heeft, en anderen

wel, is onmachtig en verlustigt zich in lijden, ook zijn eigen lijden. Volgens Koenis denken hervormers al snel dat moreel protest kenmerkend is voor hun activiteiten. Zij menen dat socialisme en feminisme louter voertuigen zijn van emancipatie, passend in het frame van de rebel. Toch zijn zowel emancipatie als rancune volgens Koenis kenmerkend voor democratische strijd en in alle sociale bewegingen zijn deze twee te onderkennen. Dat geldt ook voor het huidige rechtse populisme: zowel moreel protest als rancune maken er onderdeel van uit. Populisten zijn noch louter rebellen noch louter rancunemensen.

Hoofdstuk 2 en 3 van het boek zijn gewijd aan Ter Braak. Het is een zoektocht naar de betekenis van ressentiment en de impact van dat gevoel op de democratie. Democratie wordt volgens Koenis gekenmerkt door een spanning tussen ideaal (gelijkheid) en werkelijkheid (ongelijkheid). Dat roept rancune op en die verbolgenheid ligt in de vezels van de democratie besloten. Voor verliezers is het moeilijker hun zelfrespect te behouden; verlies kan niet meer worden toegeschreven aan een hiërarchische orde of aan standsverschillen. Bovendien, in de kennissamenleving hebben nieuwe verschillen hun intrede gedaan: talent en opleiding zijn veel belangrijker geworden. In een meritocratie is het klassieke emancipatievertoog overleefd en dat geeft kracht aan de lokroep van populistten.

In de hoofdstukken 4, 5 en 6 onderscheidt Koenis drie vormen van boosheid die aan democratie toegeschreven kunnen worden. *Ten eerste*, de woede tegen het establishment, de zittende elite. Populisten leggen een blinde vlek in de oude ‘moderne’ politiek bloot: een geglobaliseerde samenleving is niet voor iedereen een win-win situatie. Omdat inspanning en beloning niet meer duidelijk met elkaar verbonden zijn, is de reikwijdte van dat ressentiment vergroot. Maar tegelijk zou door individualisering deze emotie zich niet meer lenen voor collectieve actie. *Ten tweede*: de woede over de kloof tussen de *haves* en *have nots*, tussen hoog- en laagopgeleide mensen. Volgens Koenis moet echter niet de kloof zelf – de feitelijke ongelijkheid – als bron van het huidige ressentiment worden gezien. Het is juist de democratische drang zich te vergelijken met anderen die aan de basis ligt daarvan: de perceptie van toegenomen statusgelijkheid. *Ten derde*: boosheid over de ondermijning van gemeenschap, inclusief de nationale staat. Dit gevoel van verlies is volgens Koenis toe te schrijven aan het succes van individuele emancipatie en het ontbreken van klassieke steunpunten zoals zingevende grote verhalen. Ook hier is sprake van democratische onttovering.

Ik sta wat langer stil bij de thematiek van gelijkheid, ressentiment en afgunst. Koenis poogt de rol van statusnijd in een democratie beter te begrijpen, inclusief de VVD-retoriek van ‘egalitaristen zijn afgunstig’. Er bestaat bij pleitbezorgers van emancipatie huiver om

ongelijkheid in verband te brengen met afgunst. De vanzelfsprekende reflex is: ‘natuurlijk zijn wij niet afgunstig’. Voor zover afgunst zich voordoet zou dat te wijten zijn aan onrechtvaardigheid. Maar, vervolgt de auteur, we moeten ons realiseren dat afgunst zich niet meer laat wegedeneren door het klassieke emancipatieverhaal. We dienen daarom afgunst ‘in de ogen te kijken’ en het taboe daarop los te laten.

De kern van Koenis’ analyse is dat enerzijds de verschillen in opleiding en inkomen zijn vergroot en dat anderzijds de ervaren statusverschillen zijn gedempt. We ervaren minder gelijke kansen maar ook een toegenomen statusgelijkheid waardoor het gevoel versterkt wordt dat we in dezelfde wedstrijd spelen. Dat tezamen verschaft een ‘cocktail van percepties en ervaringen’ die boosheid alleen maar zal aanwakkeren (p. 129). Door toenemende vergelijkbaarheid zien mensen zich als gelijke spelers, ‘maar hebben er tegelijkertijd de pest in dat ze de bal nauwelijks krijgen toegespeeld’ (p. 146). Lang niet alle verschillen kunnen als onrechtvaardig worden uitgelegd; die verschillen zijn vaak verdiend en dat doet pijn. Die afgunst kan weliswaar doorslaan tot rancune maar, zegt de auteur, productieve nijd hoeft helemaal niet slecht te zijn. Het lijkt hem ‘zelfs onontbeerlijk in een meritocratische samenleving’ (p. 142). Dat stimuleert om het beter te doen. Kortom, burgers zien zich steeds meer als gelijken van elkaar. Die perceptie levert nieuwe spanningen op die niet kunnen worden opgelost met een verkleining van ‘de kloof’ of een achterstandenbeleid.

Koenis heeft de ‘zwarte doos’ van de democratie geopend en een realistisch beeld geschetst van haar schaduwkanten. Woedegevoelens moeten niet als een van buiten komende bedreiging worden opgevat maar als inherent onderdeel van de democratie. De auteur heeft een fraai bronnenboek der boosheid gecomponeerd. Om de lezer aan het denken te zetten formuleert hij aan de lopende band tegendraadse hypothesen. En passant slaagt hij er ook in nieuw licht te werpen op een vermoeide politieke tijdgeest.

In veel opzichten overtuigt de analyse. In een samenleving waarin emancipatie in veel opzichten voltooid is, zal afgunst niet afnemen – zoals egalitaristen lange tijd meenden – maar eerder toenemen. Er is immers een groter competitief speelterrein van mensen die zich als gelijken waarnemen en vergelijken. Bovendien, het reduceren van ongelijkheden kan juist bijdragen aan intensievere afgunst. We zijn immers sterker gefixeerd op de verschillen met mensen net boven ons.

Toch valt er veel af te dingen op de analyse. Ten eerste huizen de bronnen van afgunst en ressentiment in het geheel niet in de democratie zoals Koenis beweert (o.a. p. 181). Ten onrechte meent de auteur dat ressentiment ‘ontstaat’ door toegenomen vergelijkbaarheid

tussen mensen (p. 183). Die vergelijkbaarheid bakent slechts het speelveld van gelijken af en inderdaad: daardoor worden afgunstige gevoelens vaak veel intensiever geuit. Van belang is dat democratie emotionele ontlading faciliteert: gelijken kunnen hun frustraties onbekommerd afreageren. Als de perceptie van afgenomen statusverschillen niet de bron is van ressentiment, wat ligt er dan wel aan ten grondslag? Max Scheler is daar duidelijk over: aanhoudende verlies- en onmachtervaringen. Ongelijkheid, repressie en vernedering – en de zelfontzegging en zelfontkenning die daarmee gepaard gaan – zijn de bronnen. In dictaturen en autoritaire systemen kunnen de opgekropte onlustgevoelens die tot ressentiment zijn samengebald, niet tot ontlading komen. Dat kan volgens Scheler pas tijdens democratische erupties, zoals ten tijde van de Franse revolutie. In die situaties van ontluikende gelijkheid schudden burgers onderdanigheid van zich af; het uiten van boosheidsimpulsen krijgt vrij spel. Schelers interpretatie sluit ook aan bij het centrale kenmerk van afgunst: de negatieve evaluatie van onverdiende inferioriteit (Ben-Ze'ev 2000: p. 281-289).

Ten tweede kunnen vraagtekens worden geplaatst bij de suggestie dat de groei van afgunst louter moet worden toegeschreven aan democratisering. Weliswaar wordt onder egalitaire condities het besef groter dat iedereen in dezelfde wedstrijd speelt en dat falen aan jezelf te wijten is, maar dat besef wordt pas overweldigend wanneer de jacht op succes als maat der dingen telt. Koenis zegt weinig over prestige, aanzien en roem, de grote aanjagers van de afgunst. Merkwaardig genoeg komen de aanstootgevende vergelijking en het benijden van tegenstrevers evenmin aan de orde. De socioloog Thorstein Veblen sprak in dat verband over de pronk- en spilzucht van de nietsdoende klassen: voorheen aan de adellijke hoven en in zijn tijd in de plutocratische klassen, de captains of industry en hun entourage. Max Scheler had ook oog voor deze statusnijd in de bovenlagen: de Streber ambieert op energieke wijze macht en eigendom. Wanneer wedijver 'de ziel van de samenleving' wordt, ontstaat 'een houding van meer-zijn en als-meer-willen-gelden van allen jegens allen' (p. 25). Elke positie is slechts een overgangspunt in de algemene jacht op meer. Kwalitatieve waarden ruimen het veld voor ruilobjecten.

Aanstoot geven is inmiddels gedemocratiseerd. De samenleving lijkt meer en meer in de ban van de winnaars en hun snobisme, uitspattingen en geaccumuleerd bezit. De amusementsindustrie draagt het spektakel van zelfverrijking een warm hart toe en komt shows te kort om het grote hunkeren naar prestige en roem te stimuleren. De fascinatie voor succes slaat echter herhaaldelijk om in verachting en Schadenfreude. Nieuwsshows, tabloids en shocklogs produceren aan de lopende band schandalen die de reputatie van beroemdheden, 'de elite' en het 'establishment' teniet moeten doen. Op hun beurt spelen provocerende

populisten onophoudelijk in op die misstanden en affaires. Zo beschouwd is populisme eerder een product van de amusementsindustrie dan een authentieke vorm van democratisch protest.

Ten slotte, op de vraag hoe woede, rancune en afgunst beteugeld kunnen worden blijft Koenis het antwoord schuldig. Naast een politiek van gelijke kansen hebben we volgens de auteur een ‘politiek van statusverschil’ nodig die in staat is ressentiment te stileren. Hoe dat in zijn werk zou moeten gaan, blijft onduidelijk. Het ligt daarom meer voor de hand af te gaan op de filosoof Aaron Ben-Ze’ev. Volgens hem zijn er grofweg twee manieren om statusnijd te verminderen: het diversifiëren van waarde-domeinen waarin erkenning kan worden gevonden en het verzachten van wedijver (Ben-Ze’ev 2000: p. 315). Die twee perspectieven wachten op nadere uitwerking. Voor wat betreft de eerste: als we er in slagen een veelvoud van (digitale) speelvelden te ontwikkelen kunnen mensen in hun eigen ruimtes op zoek gaan naar sociale waardering. Voorts zouden mensen meer erkenning kunnen ontlenen aan bezigheden die niet in het teken staan van wedijver en aanstoot geven. De coöperatieve normen die onder andere in de zorg en het onderwijs vooropstaan, verdienen meer bijval. Daarmee zijn naijver en afgunst uiteraard niet verdwenen, maar wel minder schadelijk gemaakt.

Literatuur

Ben-Ze’ev, Aaron (2000), *The Subtlety of Emotions*, Cambridge Mass.: MIT Press.

Scheler, Max (2008) (1912), *Het ressentiment in de moraal*, Amsterdam: Boom.

Veblen, Thorstein (1974) (1899), *De theorie van de nietsdoende klasse*, Amsterdam: De Arbeiderspers.